

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Muzyka liturgiczna w świetle dokumentów Kościoła

Author: Ireneusz Celary

Citation style: Celary Ireneusz. (2016). Muzyka liturgiczna w świetle dokumentów Kościoła. "Studia Pastoralne" (Nr 12 (2016), s. 75-87).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Ks. Ireneusz Celary

Uniwersytet Śląski

Wydział Teologiczny

MUZYKA LITURGICZNA W ŚWIETLE DOKUMENTÓW KOŚCIOŁA

Odnowa liturgiczna, zainicjowana przez Sobór Watykański II (1962–1965), zwołany przez papieża Jana XXIII (1958–1963), a dokończony przez jego następcę, papieża Pawła VI (1963–1978), odkryła na nowo liturgię jako szczyt i źródło życia Ludu Bożego (por. KL 10)¹. W centrum prac soborowych stanęła refleksja nad rzeczywistością Kościoła. Jej celem było poznanie go *ad intra* i *ad extra*². Prace soborowe odbywały się w myśl zasady *accommodata renovatio*. Ona scalała aspekt doktrynalny i duszpasterski Kościoła³. W kontekście tej eklezjalnej odnowy zostały wykorzystane sugestie dotyczące odnowy liturgicznej, przygotowane przez istniejący od połowy XIX wieku ruch liturgiczny⁴.

---

¹ Por. Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, 1963, [dalej: KL], 26; *Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie Sacrosanctum Concilium von Reiner Kaczynski*, w: *Herders Theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*. Bd. 2: *Kommentare SC-IM-LG*, red. P. Hünemann, B. J. Hilberath u.a., Freiburg–Basel–Wien 2009, s. 73-74.

² Por. K. Wojtyła, *Wstęp ogólny*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski – nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 13.

³ Por. tamże, s. 16; zob. Z. Zieliński, *Papieżstwo i papież dwóch ostatnich wieków 1775–1978*, Warszawa 1983, s. 517-518; R. Tyrała, *Muzyka liturgiczna w Polsce w świetle posoborowych synodów diecezjalnych*, w: *Muzyka i śpiew liturgiczny. Materiały z sympozjum 20 listopada 2001 roku*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 96-125.

⁴ Por. *Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie...*, s. 11-42.

Przedmiotem starannych refleksji i analiz ojców soborowych stała się muzyka sakralna⁵. Ona, jako sztuka, jest ściśle związana z liturgią⁶. Sobór wskazał, że muzyka jest istotnym elementem celebracji liturgicznych (por. KL 112). Ma doniosłe zadanie w celebrowaniu misterium paschalnego Chrystusa. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* (por. 112-121) zawiera zasady dotyczące rozumienia roli muzyki w liturgii i wskazania odnoszące się do jej wykonywania podczas celebracji liturgicznych⁷.

W niniejszej refleksji przybliżymy zasady i kierunki posoborowej odnowy muzyki sakralnej⁸. Jest to zasadne, ponieważ znawcy tej problematyki dostrzegają zubożenie muzyki liturgicznej po Soborze Watykańskim II. Czasem ona wręcz zanika. Przyczyny tego kryzysu upatruje się m.in. w niewłaściwym odczytaniu i zastosowaniu w praktyce całej soborowej odnowy, a zwłaszcza odnowy muzyki kościelnej. Istnieje potrzeba ożywienia świadomości Ludu Bożego zwłaszcza w odniesieniu do mistagogicznego i doksologicznego wymiaru tej muzyki⁹. Tradycja muzyczna Kościoła stanowi trwały skarbiec o nieocenionej

⁵ W reformę muzyki kościelnej włączyli się już papieże przedsoborowi. Motu proprio o muzyce świętej *Inter pastoralis officii sollicitudines* (22 XI 1903) papieża Piusa X rozpoczyna szereg dokumentów papieskich poświęconych w całości lub częściowo muzyce sakralnej. Z jego polecenia wydano też *Kyrieale* (1905), *Officium defunctorum* (1909) oraz *Antiphonarium* (1912). Papież Pius XI wydał Konstytucję apostolską *Divini cultus sanctitatem* (1928), a jego następca, Pius XII, dwie encykliki: *Mediator Dei* (1947) oraz *Musicae sacrae disciplina* (1955). Z inspiracji papieża Piusa XII Kongregacja Obrzędów opublikowała 3 września 1958 roku *Instrukcję o muzyce sakralnej i liturgii*. Więcej na ten temat zob.: G. M. Sunol, *Zasady śpiewu gregoriańskiego*, Poznań 1957; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, Poznań 1989, s. 62; I. Pawlak, *Spór o pieśń w liturgii*, w: *Muzyka liturgiczna w Kościele katowickim 1925–2005. Materiały pomocnicze do I Archidiecezjalnego Kongresu Muzyki Liturgicznej*, wydane staraniem Komisji Muzyki Sakralnej oraz Oddziału Śląskiego PZChO, red. W. Hudek, Katowice 2005, s. 18.

⁶ Por. A. Bugnini, *La riforma liturgica (1948–1975)*, CLV - Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, Roma 1983, s. 27n. T. Miazga, *Co mówi Konstytucja liturgiczna o muzyce?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 18 (1965), nr 5, s. 372-377; Z. Janiec, *Uczestnictwo organisty w liturgii i jego rola poza liturgią*, w: *Muzyka i śpiew liturgiczny...*, s. 75.

⁷ Por. I. Pawlak, *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, Lublin 2000, s. 33-37; S. Ropiak, *Śpiew liturgiczny wyrazem piękna celebracji eucharystycznej i dopełnieniem doksologii*, w: *Misterium Eucharystii. Teologia – liturgia – ekumenizm. Encyklika Jana Pawła II Ecclesia de Eucharistia*, red. W. Nowak, Olsztyn 2004, s. 138; zob. J. Królikowski, *Muzyka sakralna w służbie tajemnic wiary*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 33 (2014), nr 2, s. 58.

⁸ Konkretną jednak realizację tych zmian w muzyce kościelnej pozostawiono poszczególnym konferencjom biskupów. Na tej podstawie także Podkomisja Komisji Liturgicznej Episkopatu Polski ds. Muzyki Kościelnej opracowała później instrukcję dotyczącą muzyki w liturgii, uwzględniającą zwyczaje oraz tradycje polskie, którym nadano odpowiednią rangę prawną. Por. J. Paczkowski, *Muzyka kościelna*, w: *Liturgika. Materiały do ćwiczeń dla studentów teologii*, t. 2, red. D. Kwiatkowski, Poznań 2007, s. 437; zob. I. Pawlak, Omówienie *Instrukcji Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 34 (1981), nr 3, s. 149-155.

⁹ Więcej na ten temat zob.: M. Bornus-Szczyński, *Dlaczego Kościół przestaje śpiewać?*, „Więź” (1993), nr 3, s. 17-35; G. Stefani, *Czy liturgii potrzebna jest jeszcze muzyka?*, „Concilium” 1969, nr 1-5, s. 119-122.

wartości duchowej. Muzyka wybija się ponad inne sztuki, o które także należy stale dbać (por. KL 112)¹⁰.

1. STATUS MUZYKI SAKRALNEJ WEDŁUG SACROSANCTUM CONCILIIUM

Sobór Watykański II zainicjował w Kościele dzieło odnowy i pogłębienia życia liturgicznego¹¹. W ramach soborowej odnowy liturgicznej podjęto wysiłek dostosowania muzyki do potrzeb odnowionej liturgii. Sobór podkreślił, że godność muzyki wynika z faktu, iż jest ona integralnym elementem celebracji liturgicznych¹². Nie może być traktowana tylko jako element ozdabiający święte czynności czy dekoracja uroczystych celebracji.

W śpiewie *Gloria*, w śpiewach związanych z proklamacją słowa Bożego w ramach mszalnej liturgii słowa, także w śpiewie *Sanctus* i *Agnus Dei* oraz śpiewach towarzyszących innym obrzędom mszalnym, muzyka zyskuje wymiar liturgiczny. Wciąga świętującą wspólnotę wiernych do wewnętrznego uczestnictwa w celebracji Eucharystii¹³. Ze względu na swój charakter znaku, muzyka w liturgii uwydatnia czynny udział wiernych i wzmacnia ich duchowe nastawienie i otwarcie na słowo Boże i łaskę sakramentalną. Jest bowiem w służbie tajemnicy Chrystusa paschalnego, który także za pomocą znaków fonicznych komunikuje uczestnikom liturgii orędzie zbawienia i owoce swojej paschy¹⁴.

Istnieje nierozzerwalny związek muzyki z liturgią. One stanowią jedność celebracyjną. Pewną trudnością jest nazwanie muzyki przeznaczonej do celebracji liturgicznych. Funkcjonują bowiem takie określenia muzyki jak: muzyka religijna, kościelna, liturgiczna oraz sakralna. Muzyka religijna jest sztuką, która odnosi się w swej inspiracji do tematyki dotyczącej Boga, zwłaszcza Jego objawiania się w świecie, bądź też do różnych przejawów życia wspólnoty ludzi uznających istnienie Absolutu. Muzyka kościelna zaś pochodzi z chrześcijańskiego kręgu kulturowego. Jest związana z życiem chrześcijańskich wspólnot wyznaniowych,

¹⁰ Zob. A. Gerhards, B. Kranemann, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Darmstadt 2008, s. 191-193.

¹¹ Por. A. Schaberschinsky, *Einführung in die Feier der Eucharistie. Historisch-Systematisch-Praktisch*, Freiburg – Basel – Wien 2009, s. 111-112.

¹² Por. B. M. Huijbers, *Liturgische Musik nach dem Zweitem Vatikanischem Konzil*, „Concilium” 1980, nr 16, s. 143-148.

¹³ Muzyka ma cztery zasadnicze funkcje: wspólnototwórczą (przez pogłębienie jedności zgromadzenia; medytacyjną (jest formą modlitwy i ułatwia interpretację słowa Bożego); ozdobną (ma walory estetyczne, dodaje piękna celebrze) i kerygmatyczną (wzmacnia ewangelizację). Por. E. Klima, *Dźwięki i cisza jako składowe przestrzeni sacrum*, w: *Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, t. 11, Lublin 2008, s. 175.

¹⁴ Por. A. Matyszewski, *Jak i co oni śpiewają?* „Msza Święta” (2010), nr 9, s. 28; zob. *Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie...*, s. 188-189; M. Szczepankiewicz, *Festiwal w Rumi wyrazem troski o właściwy kształt muzyki w Kościele*, „Seminare” 11 (1995), s. 359.

które uznają Chrystusa za wcielonego Syna Bożego i Zbawiciela świata. Natomiast muzykę liturgiczną stanowią kompozycje, które zgodnie z przepisami kościelnymi współtworzą święte obrzędy. Muzyka sakralna obejmuje wszelkie kompozycje powstałe w ciągu wieków z przeznaczeniem do liturgii w Kościele. Ta muzyka powstała dla oddawania chwały Panu Bogu, który w liturgii dokonuje uświęcenia człowieka. Taka muzyka winna odznaczać się świętością oraz doskonałością formy (por. KL 112).

Te cechy muzyki liturgicznej pomagają jej wykonawcom i pozostałym uczestnikom liturgii otwierać się na proponowany przez paschalnego Chrystusa dar zbawienia i wraz z Nim oddawać chwałę Ojcu Niebieskiemu w miłości Ducha Świętego. Celem muzyki jest więc uświęcenie wiernych i chwała Boża¹⁵. Takie rozumienie muzyki liturgicznej wynika z istoty liturgii. Ta zaś słusznie jest uważana „za wypełnianie kapłańskiej funkcji Jezusa Chrystusa; w niej przez znaki dostrzegalne wyraża się i w sposób właściwy dla poszczególnych znaków dokonuje uświęcenie człowieka, a Mistyczne Ciało Jezusa Chrystusa, to jest Głowa ze swymi członkami, sprawuje pełny kult publiczny” (KL 7). Muzyka liturgiczna nie funkcjonuje obok czynności liturgicznej jako jej ozdoba, ale jest jej istotnym komponentem¹⁶.

Sobór uznał muzykę liturgiczną za „skarbiec nieocenionej wartości” (KL 112). Podał pewne wytyczne w tym względzie, potwierdzając zasady i przepisy kościelnej tradycji. Przypomniął o obowiązku karności, ponieważ muzyka liturgiczna służy uświęceniu wiernych oraz oddaniu przez uświęconych chwały Bogu, który jest sprawcą uświęcenia. Ona, jako znak liturgiczny, posługuje się różnymi formami, gatunkami i rodzajami. Należą do niej: śpiew, kompozycje wokально-instrumentalne oraz instrumentalne. Muzyka sakralna obejmuje bardzo wiele kompozycji, które powstawały w ciągu wieków z przeznaczeniem do celebracji misterium paschalnego Chrystusa w Kościele.

Śpiew, począwszy od Ostatniej Wieczerzy, kiedy Chrystus ustanowił sakramentalny obrzęd swojej krwawej ofiary krzyżowej, stał się nieodłącznym elementem liturgii chrześcijańskiej. Wtedy wcielony Syn Boży wraz z Apostołami odśpiewał hymn (por. Mt 26,30). Było to wykonanie Wielkiego Hallelu, czyli Psalmów 113-118 i 136 z Alleluja¹⁷. Dzięki śpiewowi obecnemu w liturgii dokonuje się mistagogia wiernych w celebrowane misterium zbawienia¹⁸. Istnieje

¹⁵ Por. *Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie...*, s. 190; S. Ropiak, *Śpiew liturgiczny wyrazem piękna...*, s. 138; I. Pawlak, *Muzyka jako niezbędny element pracy duszpasterskiej*, w: *Muzyka i śpiew liturgiczny...*, s. 58.

¹⁶ Por. E. Jaschinski, *Musik im Gottesdienst – mehr als Textvollzug? Zu einer Formulierung im Artikel 112 der Liturgiekonstitution*, „Heiliger Dienst” 45 (1991), s. 132-144; zob. K. Niegowski, *Przekazywanie misterium salutis przez muzykę liturgiczną*, „Seminare” 17 (2001), s. 171-172; S. Ropiak, *Śpiew liturgiczny wyrazem piękna...*, s. 138.

¹⁷ Do muzyki liturgicznej zalicza się: śpiew jednogłosowy (chorał gregoriański i śpiew ludowy); śpiew wielogłosowy (polifonia dawna i nowa) oraz muzykę instrumentalną [uwaga autora].

¹⁸ Por. M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Pallottinum, Poznań 1999, s. 211.

konieczność otaczania opieką i troskliwością skarbcza muzyki kościelnej, popierania zespołów śpiewających, nie tylko przy kościołach katedralnych, a także przygotowywania wiernych do aktywnego udziału w każdej śpiewanej czynności liturgicznej¹⁹.

Teksty przeznaczone do śpiewów kościelnych winny pochodzić przede wszystkim z Pisma Świętego oraz źródeł liturgicznych (por. KL 121). Natomiast tekst, melodia oraz ich wykonanie winny odpowiadać znaczeniu celebrowanej tajemnicy, częściom obrzędu, a także okresowi liturgicznemu²⁰.

2. MUZYKA I ŚPIEW LITURGICZNY JAKO INTEGRALNE ELEMENTY CELEBRACJI LITURGICZNEJ

Konstytucja soborowa *Sacrosanctum Concilium* nazwała tradycję muzyczną całego Kościoła skarbcem nieocenionej wartości. Ta tradycja wybija się ponad inne sztuki, ponieważ muzyka i śpiew kościelny stanowią nieodzowną oraz integralną część uroczystej liturgii²¹. Ich funkcja w liturgii jest służebna²². Tak ją rozumieli Ojcowie Kościoła i papieże, zwłaszcza św. Pius X i jego następcy.

Pius X podkreślał, że „muzyka kościelna, jako część składowa uroczystej liturgii, dzieli z nią cel ogólny, jakim jest chwała Boża, uświęcenie i zbudowanie wiernych. Ona to przyczynia się do pomnożenia powagi i wspaniałości ceremonii kościelnych i tak jak głównym jej zadaniem jest odpowiednią melodią przyodzierać tekst liturgiczny, przedstawiony zrozumieniu wiernych, tak znowu właściwym jej celem jest dodać większej siły tekstowi samemu, aby za jej pośrednictwem wierni byli łatwiej jeszcze pobudzeni do pobożności i lepiej usposobieni do zebrania w sobie owoców łaski, powstających przy sprawowaniu Przenajświętszych Tajemnic”²³.

Papież domagał się, aby muzyka kościelna posiadała w najwyższym stopniu cechy właściwe liturgii, a mianowicie: świętość i piękno formy, z których

¹⁹ Por. R. Kantor, *Dyspozycje prawne regulujące muzykę i śpiew liturgiczny po Soborze Watykańskim II (kontekst polski)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 33 (2014) nr 2, s. 184.

²⁰ Zob. Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum Caritatis*, 42.

²¹ Sobór Watykański II podkreśla wyjątkową rolę muzyki, która w przeciwieństwie do statycznych dziedzin sztuki, jak architektura, rzeźba czy malarstwo, jest dynamiczna i żywa, a ponadto nadaje pełniejszy wyraz modlitwie, podkreśla jedność Ludu Bożego i sprawia, że obchodzone święta mają bardziej uroczysty charakter. Por. Z. Sadko, *Percepcja soborowej odnowy liturgicznej w diecezji tarnowskiej za pasterzowania arcybiskupa Jerzego Ablewicza (1962–1990)*, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej „Biblos”, Tarnów 1997, s. 138.

²² Zob. S. Czerwik, *Służebna funkcja muzyki w księgach liturgicznych w języku polskim po Soborze Watykańskim II*, w: *Musicam Sacram Promovere*, red. R. Tyrała, Kraków 2004, s. 21–45.

²³ Zob. Pius X, Motu proprio o muzyce świętej *Inter pastoralis officii sollicitudines* (22 XI 1903), https://www.google.pl/search?q=Pius+X,+Motu+Proprio+o+muzyce+%C5%9Bwi%C4%99tej+Inter+Pastoralis+Officii+Sollicitudines+%2822.11.1903%29,+ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=dqj_Vq3CD4WxUY-fgagO, nr 1 [dostęp: 22.03.2016].

wynika jeszcze inna jej cecha, a mianowicie – powszechność. „Powinna być świętą, a więc wykluczać wszelką świeckość, nie tylko w samej sobie, ale też i w sposobie, w jaki zostaje przez wykonawców oddaną. Powinna być sztuką prawdziwą, gdyż inaczej niepodobieństwem jest, aby wywierała na dusze tych, którzy jej słuchają, ten wpływ, jaki Kościół wyrzucić zamierza, przyjmując do swej liturgii sztukę tonów. Lecz zarazem powinna być i powszechną w tym rozumieniu, że nawet, pozwalając każdej narodowości użytkowania w utworach kościelnych tych form właściwych, które stanowią poniekąd wyłączną cechą ich muzyki, powinny one jednak być tak dalece podporządkowane ogólnym cechom muzyki kościelnej, aby nikt z innej narodowości, słuchając jej, nie doznał nie-dobrego wrażenia”²⁴.

Świętość muzyki kościelnej wynika z jej służebnej funkcji wobec liturgii. Ona, ściśle związana z czynnością liturgiczną, serdeczniej wyraża modlitwę. Przyczynia się też do jednomyślności uczestników liturgicznej celebracji. Nadaje również uroczysty charakter obrzędom świętym (por. KL 112)²⁵.

Sobór Watykański II poucza, że „czynność liturgiczna przybiera godniejszą postać, gdy służba Boża odbywa się uroczyście ze śpiewem, przy udziale asysty i z czynnym uczestnictwem wiernych” (KL 113). Z takim wykorzystaniem muzyki wiąże się problem zarówno teoretycznego, jak i praktycznego wykształcenia muzycznego duchownych, osób życia konsekrowanego, a także uczniów szkół katolickich²⁶. Takie wykształcenie winni zyskać nauczyciele muzyki. Sobór zachęca do zakładania wyższych instytutów muzyki kościelnej. Rzetelne wykształcenie liturgiczne stanowi bowiem gwarancję właściwego rozumienia roli muzyki w liturgii i odpowiedniego jej wykonywania (por. KL 115).

Do pielęgnowania muzyki kościelnej i wzbogacania jej skarbcza są powołani muzycy przejęci duchem katolickim. Oni bowiem są zdolni do tworzenia melodii o cechach prawdziwej muzyki kościelnej²⁷. Teksty zaś przeznaczone do śpiewów liturgicznych powinny być zgodne z nauką katolicką (por. KL 121).

²⁴ Tamże, nr 2.

²⁵ Zob. A. Schaberschinsky, *Einführung in die Feier der Eucharistie...*, s. 21-22.

²⁶ R. Tyrała, *Soborowa odnowa muzyki kościelnej w Polsce*, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2000, s. 144; zob. M. Białkowski, *Zgromadzenie wiernych*, „Msza Święta” (2012), nr 9, s. 28-29.

²⁷ Por. M. Schneider, *Zur Erneuerung der Liturgie nach dem II. Vatikanum. Ihre Beurteilung in de Theologie Joseph Ratzingers auf dem Hintergrund seiner Reden in der Abtei Fontgombault*, w: *Der Logos-gemäße Gottesdienst. Theologie der Liturgie bei Joseph Ratzinger*, red. R. Voderholzer, Regensburg 2009, s. 164-165; *Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie...*, s. 190; B. Marcinkowska, *Wskazania dla artystów w przesłaniu św. Jana Pawła II*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 33 (2014), nr 2, s. 64.

3. CHORAŁ GREGORIAŃSKI

Kościół rzymski włącza do służby Bożej różne rodzaje muzyki kościelnej, także polifonię. Jednak śpiew gregoriański uznaje za śpiew własny (por. KL 116)²⁸. Chorał gregoriański, mimo powiązań ze śpiewem synagogałnym, nabrał na przestrzeni wieków cech, które są dla niego charakterystyczne. Jedną z nich jest korzystanie wyłącznie z tekstów w języku łacińskim²⁹.

Ten śpiew liturgiczny był wykonywany wyłącznie przez mężczyzn. Wyjątek stanowiły późniejsze klasztory żeńskie, gdzie wspólnoty kobiet śpiewały podczas celebracji Eucharystii oraz codziennej liturgii godzin³⁰. Chorał nie posiadał podziału taktowego, natomiast rytmikę wyznaczał tekst. Śpiew chorałowy opierał się na tonacjach tzw. kościelnych, zwanych modusami lub tonami³¹.

Rozwój chorału dokonywał się stopniowo przez dłuższy czas. Swą dojrzałą formę osiągnął za pontyfikatu Grzegorza Wielkiego (590–604). On udoskonalił rzymską *schola cantorum*, która istniała już za pontyfikatów Celestyna I (+432), Leona Wielkiego (+461) i Gelazego I (+496). Po raz pierwszy określenia *carmen gregorianum*, „śpiew gregoriański”, użył papież Leon IV około 850 roku³².

Dzieło papieża Grzegorza dość szybko rozprzestrzeniło się po całej zachodniej Europie. Chorał dotarł do Anglii w roku 680, przez posługę misyjną opata benedyktyńskiego Augustyna. Ośrodkiem jego działalności było miasto Canterbury. Z Anglii chorał dotarł do Niemiec, dzięki apostołowi Germanów, Bonifacemu-Winfrydowi. Na terenie dzisiejszej Francji chorał gregoriański został wprowadzony za czasów Pepina Małego, panującego w latach 752–768. Wprowadził on ten śpiew przy pomocy kantorów z Rzymu, wysłanych do Państwa Franków przez papieża Pawła I (757–767). Szczytową formę osiągnął chorał za panowania w Galii Karola Wielkiego (768–814). Wtedy to powstały szkoły w Metz i Sant Gallen. Były to klasztory benedyktyńskie. Właśnie ten zakon rozwijał śpiew gregoriański. Do benedyktynów w IX wieku dołączyli kartuzi, a w wieku XI – cystersi i norbertanie²⁶.

Od końca XIII wieku obserwuje się upadek śpiewu chorałowego. Był to czas wielogłosowości w muzyce. Zanikała tradycja rytmicznego i melodycznego śpiewu chorałowego. Melodię chorałową zaczęto traktować jako *cantus firmus*, czyli

²⁸ Por. A. Gerhards, *Liturgiewissenschaftliche Perspektiven auf den gregorianischen Choral*, „Kirchenmusikalisches Jahrbuch” 85 (2001), s. 17-30.

²⁹ Por. E. Hinz, *Chorał gregoriański*, Pelplin 1999, s. 7-8; zob. L. Agostini, *Gregorianischer Choral*, w: *Musik und Gottesdienst*, Bd. 1: *Historische Grundlagen, Liturgik, Liturgiegesang*, red. H. Musch, Regensburg 1993, s. 199-356.

³⁰ Por. M. Kowalska, *ABC historii muzyki*, Kraków 2001, s. 45.

³¹ Zob. B. Śmiechowski, *Z muzyką przez wieki i kraje. Historia muzyki*, Radom [b.r.w.], s. 27-28; G.M. Sunol, *Zasady śpiewu...*, s. 205-208.

³² Por. D. Rot, *Chorał gregoriański jako śpiew własny (cantus proprium) liturgii rzymskiej Kościoła Katolickiego*, „Kronika Diecezji Radomskiej” 1 (2001) 37, s. 112.

głos podstawowy, do którego dodawano głos towarzyszący w kompozycjach wielogłosowych.

Zakony cysterski i dominikański, a także kartuzi, franciszkanie i norbertanie śpiewali chorał w wersji rzymskiej, zatem według praktyki chorałowej z Bazyliki św. Piotra, choć z pewnymi uproszczeniami tekstowymi. Papież Grzegorz XIII (1572–1585) zalecił korektę śpiewów chorałowych. Mieli tego dokonać czołowi przedstawiciele polifonii – G. P. Palestrina i A. Zoilo. Zawiesił jednak ich pracę nad nową edycją chorału. Nową edycję ksiąg chorałowych opracowała Kongregacja Świętych Obrzędów za pontyfikatu Pawła V (1605–1621). Jednak nie zyskały one oficjalnej aprobaty papieskiej³³.

W połowie XIX wieku nastąpił przełom w korzystaniu z chorału. Do powodzenia odnowy chorału przyczynił się zwłaszcza zakon benedyktynów z francuskiego opactwa w Solesmes. Inicjatorem prac nad reaktywowaniem autentycznego chorału był opat z Solesmes, Prosper Guéranger. Godne świętowanie liturgii, o które z niezwykłą gorliwością zabiegał, domagało się starannego wykonywania śpiewu liturgicznego. Najlepiej nadawał się do tego chorał gregoriański. Prowadząc intensywne prace badawcze nad chorałem, opat Guéranger i jego uczniowie zalecali powrót do niego i pielęgnowanie go w liturgii³⁴.

Pius X (1903–1914) udzielił pełnego poparcia dla prac nad reaktywowaniem tradycyjnego chorału. Papież zalecił naukę śpiewu sakralnego w kościelnych szkołach i zakładach naukowych, a także organizowanie szkół i zespołów śpiewaczych – *schola cantorum*. Jego reforma doprowadziła do wydania ksiąg chorałowych, których edycję zaczęto nazywać „watykańską” – *Editio Vaticana*³⁵. Chorał gregoriański w wersji watykańskiej stał się podstawowym repertuarem oficjalnego śpiewu liturgicznego w Kościele za Piusa XI (1922–1939). Papież popierał śpiew gregoriański. Piętnował lekceważenie przepisów liturgicznych, określonych przez jego świętego poprzednika³⁶.

Pius XII (1939–1958) wydał dwie encykliki dotyczące liturgii: *Mediator Dei* oraz *Musicae sacrae disciplina*. Papież w tych dokumentach ponowił apel o przestrzeganie dekretów liturgiczno-muzycznych swoich poprzedników, Piusa X i Piusa XI. Domagał się stanowczo, by pielęgnowano śpiew gregoriański.

³³ E. Hinz, *Chorał...*, s. 19–20.

³⁴ Zob. M. Worbs, *Prekursorzy soborowej reformy liturgicznej*, „Liturgia Sacra” 2 (22) 2003, s. 300–302.

³⁵ Zob. Pius X, Motu proprio o muzyce świętej *Inter pastoralis officii sollicitudines* (22 XI 1903), https://www.google.pl/search?q=Pius+X,+Motu+Proprio+o+muzyce+%C5%9Bwi%C4%99tej+Inter+Pastoralis+Officii+Sollicitudines+%2822.11.1903%29,&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=dqj_Vq3CD4WxUY-fgagO, nr 1 [dostęp: 22.03.2016].

³⁶ Pius XI, Konstytucja apostolska *Divini cultus sanctitatem* (20 XII 1928), https://www.google.pl/search?q=Pius+XI,+Konstytucja+Apostolska+Divini+cultus+sanctitatem+%2820.12.1928%29,&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=Fqr_VqLQO8iBU67noKgN, nr 8 [dostęp: 04.04.2016].

Sobór Watykański II, zakończony za pontyfikatu Pawła VI (1963–1978), dopuścił do liturgii języki narodowe. Nie wyparł się chorału gregoriańskiego³⁷. Nazwał go śpiewem własnym liturgii rzymskiej. „Dlatego w liturgii powinien zajmować on pierwsze miejsce wśród innych równorzędnych rodzajów śpiewu” (KL 116). Tym śpiewem jest nade wszystko religijny śpiew ludowy. On może rozbrzmiewać nie tylko podczas nabożeństw, ale także w czasie czynności liturgicznych. Śpiewy przeznaczone do liturgii muszą odznaczać się poprawnym teologicznym tekstem i odpowiednią melodią (por. KL 118).

Sobór odniósł się z szacunkiem do lokalnych tradycji muzycznych. Przypominał, że w niektórych krajach, zwłaszcza misyjnych, żyją ludy posiadające własną tradycję muzyczną. Ona ma doniosłe znaczenie dla ich życia religijnego i społecznego. Ich muzyka winna mieć odpowiednie miejsce w kształtowaniu ich zmysłu religijnego oraz w dostosowaniu form kultu do ich charakteru. Muzyczne kształcenie misjonarzy ma uczyć szacunku dla tradycyjnej muzyki tych ludów, pośród których będą pracować (por. KL 119).

Papież Pius XI wskazał, że właściwym instrumentem muzycznym w kościele są organy³⁸. Sobór Watykański II potwierdził, że osobliwe miejsce w liturgii zajmuje muzyka instrumentalna, przede wszystkim muzyka organowa. Organ jest tradycyjnym instrumentem muzycznym. Jego brzmienie dodaje celebracjom liturgicznym majestatu. Bowiem podnosi do Boga i spraw niebieskich umysły wiernych (por. KL 120)³⁹.

Za zgodą kompetentnej władzy kościelnej do kultu Bożego można dopuścić inne instrumenty. Organ elektroniczny dopuszcza się do użytku jako instrument tymczasowy. Można go zainstalować zamiast fisharmonium, jeśli brakuje miejsca na organy piszczałkowe. Natomiast wyłącza się z użytku liturgicznego instrumenty zbyt hałaśliwe lub wprost przeznaczone do wykonywania współczesnej muzyki rozrywkowej, m.in.: fortepian, akordeon, mandolinę, gitarę elektryczną, perkusję, wibrafon czy syntezatory⁴⁰. Muzyka w liturgii nie jest jej „oprawą”, ale celebracją.

³⁷ Por. M. Kunzler, *Liturge sein. Entwurf einer Ars celebrandi*, Paderborn 2009, s. 243; zob. K. Matwiejuk, *Chorał jako śpiew Kościoła*, „Anamnesis” 13 (2007), nr 50, s. 90.

³⁸ Por. *Musik, instrumentale*, w: *Kleines liturgisches Wörterbuch. Mit Zeichnungen von Benedikt Schaufelberger*, red. A. Urban, M. Bexten, Freiburg – Basel – Wien 2007, s. 190-191; *Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie...*, s. 192; W. Zalewski, *Miejsce i rola solowej muzyki organowej w liturgii Kościoła rzymskokatolickiego*, „Pro Musica Sacra” 11 (2013), s. 246.

³⁹ Zob. M. Kunzler, *Orgel und Liturgie. Liturgietheologische Überlegungen über die wechselseitigen Beziehungen*, w: *Die Papst-Benedikt – Orgel in der Stiftskirche Unserer Lieben Frau zur Alten Kapelle in Regensburg. Eine Dokumentation*, red. Stiftskapitel Unserer Lieben Frau zur Alten Kapelle, Regensburg 2006, s. 89-98.

⁴⁰ Zob. Episkopat Polski, *Instrukcja o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II* (8 II 1979), „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 34 (1981), s. 145.

4. ZAKOŃCZENIE

Sobór zainicjował proces odnowy muzyki liturgicznej. Wyjaśnił jej zadanie w służbie Bożej i podał zasady jej odnowy. Ta odnowa została przygotowywana przez pionierów i promotorów ruchu liturgicznego istniejącego od połowy XIX wieku. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* wskazała, że istnieje nierozdzielny związek między muzyką i liturgią. Muzyka została ukazana jako integralna część uroczystej liturgii. Śpiew w liturgii jest formą czynnego uczestnictwa w celebracjach liturgicznych. Jest formą wyznania wiary i elementem głębszego wejścia w celebrowane misterium zbawienia.

Postanowienia konstytucji określają pewien etap świadomości Kościoła, który zainspirował i zapoczątkował erę reformy liturgii i związanej z nią muzyki kościelnej. Wśród pozytywnych owoców soborowej odnowy muzyki kościelnej, obok edycji nowych ksiąg liturgicznych, wymienić należy istnienie scholi śpiewaczej, kantorów i psalterzystów, a także poszerzenie repertuaru muzycznego.

Ciągle aktualnym zadaniem jest formacja muzyczna, zarówno duchowieństwa, jak i wiernych świeckich, a nade wszystko organistów, by byli animatorami śpiewu, a nie wyręczali w tym uczestników celebracji liturgicznych.

LITURGICAL MUSIC IN VIEW OF DOCUMENTS OF THE CHURCH

Summary

The Second Vatican Council initiated the process of the renewal of the liturgical music. It explained its task in the service for God and presented the principles of its renewal. This renewal was prepared by pioneers and promoters of the liturgical movement which existed from the second half of the 19th century. *Sacrosanctum Concilium*, the Constitution on the Sacred Liturgy, pointed that there is an inseparable connection between music and liturgy. Music was presented as an integral part of the solemn liturgy. Singing in liturgy is a form of active participation in liturgical celebrations. It is a form of the confession of faith and an element of deeper entering to the celebration of the mystery of salvation.

The principles of the Constitution define the stage of Church consciousness which inspired and started the era of the renewal of liturgy and church music. Among positive effects of the Council renewal of church music, apart from new liturgical books, there is the fact of existing choirs in Church, cantors and psalterists as well as the extension of music repertoire.

Music education of the clergy and the faithful is still an important task. Above all organists should be taught to organize the singing not to replace the participants of liturgical celebrations in singing.

Słowa kluczowe: chorał gregoriański, liturgia, muzyka, organy, śpiew

Keywords: Gregorian chant, liturgy, music, pipe organ, singing

BIBLIOGRAFIA

- Agostini L., *Gregorianischer Choral*, w: *Musik und Gottesdienst, Bd. I: Historische Grundlagen, Liturgik, Liturgiegesang*, red. H. Musch, Regensburg 1993, s. 199-356.
- Białkowski M., *Zgromadzenie wiernych*, „Msza Święta” (2012), nr 9, s. 28-29.
- Bornus-Szczyciński M., *Dlaczego Kościół przestaje śpiewać?* „Więź” (1993), nr 3, s. 17-35.
- Bugnini A., *La riforma liturgica (1948–1975)*, CLV – Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, Roma 1983.
- Czerwik S., *Slużebna funkcja muzyki w Księgach liturgicznych w języku polskim po Soborze Watykańskim II*, w: *Musicam Sacram Promovere*, red. R. Tyrała, Kraków 2004, s. 21-45.
- Gerhards A., *Liturgiewissenschaftliche Perspektiven auf den gregorianischen Choral*, „Kirchenmusikalisches Jahrbuch” 85 (2001), s. 17-30.
- Gerhards A., Kranemann B., *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2008.
- Hinz E., *Chorał gregoriański*, Pelplin 1999.
- Huijbers B. M., *Liturgische Musik nach dem Zweitem Vatikanischem Konzil*, „Concilium” 16 (1980), s. 143-148.
- Jaschinski E., *Musik im Gottesdienst – mehr als Textvollzug? Zu einer Formulierung im Artikel 112 der Liturgiekonstitution*, „Heiliger Dienst” 45 (1991), s. 132-144.
- Janiec Z., *Uczestnictwo organisty w liturgii i jego rola poza liturgią*, w: *Muzyka i śpiew liturgiczny. Materiały z sympozjum 20 listopada 2001 roku*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 68-80.
- Kantor R., *Dyspozycje prawne regulujące muzykę i śpiew liturgiczny po Soborze Watykańskim II (kontekst polski)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 33 (2014) nr 2, s. 183-192.
- Klima E., *Dźwięki i cisza jako składowe przestrzeni sacrum*, w: *Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, t. 11, Instytut Nauk o Ziemi UMCS, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Lublin 2008, s. 173-182.
- Kopce J. J., *Ruch liturgiczny, reforma i odnowa liturgiczna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 38 (1985), nr 4-5, s. 265-285.
- Kowalska M., *ABC historii muzyki*, Kraków 2001.
- Królikowski J., *Muzyka sakralna w służbie tajemnic wiary*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 33 (2014), nr 2, s. 51-61.
- Kunzler M., *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999.
- Kunzler M., *Orgel und Liturgie. Liturgietheologische Überlegungen über die wechselseitigen Beziehungen*, w: *Die Papst-Benedikt-Orgel in der Stiftskirche Unserer Lieben Frau zur Alten Kapelle in Regensburg. Eine Dokumentation*, red. Stiftskapitel Unserer Lieben Frau zur Alten Kapelle, Regensburg 2006, s. 89-98.
- Kunzler M., *Liturge sein. Entwurf einer Ars celebrandi*, Paderborn 2009.

- Marcinkowska B., *Wskazania dla artystów w przesłaniu św. Jana Pawła II*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 33(2014), nr 2, s. 63-78.
- Matwiejuk K., *Chorał jako śpiew Kościoła*, „Anamnesis” 13 (2007), nr 50, s. 90-95.
- Matyszewski A., *Chorał – zapomniany głos modlącego się Kościoła*, „Msza Święta” (2009), nr 1, s. 28.
- Matyszewski A., *Jak i co oni śpiewają?* „Msza Święta” (2010), nr 9, s. 28.
- Matyszewski A., *Niektóre wytyczne związane ze śpiewem i muzyką liturgiczną*, „Msza Święta” (2009), nr 10, s. 28.
- Miazga T., *Co mówi Konstytucja liturgiczna o muzyce?* „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 18 (1965), nr 5, s. 372-377.
- Paczkowski J., *Muzyka kościelna*, w: *Liturgika. Materiały do ćwiczeń dla studentów teologii*, t. 2, red. D. Kwiatkowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny, Poznań 2007, s. 413-459.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 1, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1989.
- Neunheuser, *Sto lat ruchu odnowy liturgicznej zapoczątkowany przez o. Prospera Guérangera. Przeszłość i perspektywy*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29(1976), nr 4, s. 195-207.
- Niegowski K., *Przekazywanie Misterium Salutis przez muzykę liturgiczną*, „Seminare” 17 (2001), s. 169-181.
- Pawlak I., Omówienie *Instrukcji Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 34(1981), nr 3, s. 149-155.
- Pawlak I., *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, Wydawnictwo Polihymnia, Lublin 2000.
- Pawlak I., *Muzyka jako niezbędny element pracy duszpasterskiej*, w: *Muzyka i śpiew liturgiczny...*, s. 51-67.
- Pawlak I., *Spór o pieśń w liturgii*, w: *Muzyka liturgiczna w Kościele katowickim 1925–2005. Materiały pomocnicze do I Archidiecezjalnego Kongresu Muzyki Liturgicznej wydane staraniem Komisji Muzyki Sakralnej oraz Oddziału Śląskiego PZChO*, red. W. Hudek, Katowice 2005, s. 13-26.
- Pius X, *Motu Proprio o muzyce świętej Inter pastoralis officii sollicitudines* (22.11.1903), https://www.google.pl/search?q=Pius+X,+Motu+Proprio+o+muzyce+%C5%9Bwi%C4%99tej+Inter+Pastoralis+Officii+Sollicitudines+%2822.11.1903%29,&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=dqj_Vq3CD4WxUY-fgagO.
- Pius XI, *Konstytucja Apostolska Divini cultus sanctitatem* (20.12.1928), https://www.google.pl/search?q=Pius+XI,+Konstytucja+Apostolska+Divini+cultus+sanctitatem+%2820.12.1928%29,&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=Fqr_VqLQO8iBU-67noKgN.
- Ropiak S., *Śpiew liturgiczny wyrazem piękna celebracji eucharystycznej i dopełnieniem doksologii*, w: *Misterium Eucharystii. Teologia – liturgia – ekumenizm. Encyklika Jana Pawła II Ecclesia de Eucharistia*, red. W. Nowak, Olsztyn 2004, s. 132-140.
- Rot D., *Chorał gregoriański jako śpiew własny (cantus proprium) liturgii rzymskiej Kościoła Katolickiego*, „Kronika Diecezji Radomskiej” 1 (2001) 37, s. 111-124.

- Sadko Z., *Percepcja soborowej odnowy liturgicznej w diecezji tarnowskiej za pasterzowania arcybiskupa Jerzego Ablewicza (1962–1990)*, Tarnów 1997.
- Schaberschinsky A., *Einführung in die Feier der Eucharistie. Historisch-Systematisch-Praktisch*, Freiburg–Basel–Wien 2009.
- Schneider M., *Zur Erneuerung der Liturgie nach dem II. Vatikanum. Ihre Beurteilung in der Theologie Joseph Ratzingers auf dem Hintergrund seiner Reden in der Abtei Fontgombault*, w: *Der Logos-gemäße Gottesdienst. Theologie der Liturgie bei Joseph Ratzinger*, red. R. Voderholzer, Regensburg 2009, s. 137-170.
- Stefani G., *Czy liturgii potrzebna jest jeszcze muzyka?* „Concilium” 1-5 (1969), s. 119-122.
- Suñol G. M., *Zasady śpiewu gregoriańskiego*, Poznań 1957.
- Szczepankiewicz M., *Festiwal w Rumi wyrazem troski o właściwy kształt muzyki w Kościele*, „Seminare” 11 (1995), s. 359-369.
- Theologischer Kommentar zur Konstitution über die heilige Liturgie Sacrosanctum Concilium von Reiner Kaczynski*, w: *Herders Theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, Bd. 2: *Kommentare SC-IM-LG*, red. P. Hünemann, B. J. Hilberath u.a., Freiburg–Basel–Wien 2009, s. 1-227.
- Tyrała R., *Soborowa odnowa muzyki kościelnej w Polsce*, „Unum”, Kraków 2000.
- Tyrała R., *Muzyka liturgiczna w Polsce w świetle posoborowych synodów diecezjalnych*, w: *Muzyka i śpiew liturgiczny...*, s. 96-125.
- Urban A., Bexten M. (red.), *Kleines liturgisches Wörterbuch. Mit Zeichnungen von Benedikt Schaufelberger*, Freiburg–Basel–Wien 2007.
- Wojtyła K., *Wstęp ogólny*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski – nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 10-22.
- Zalewski W., *Miejsce i rola solowej muzyki organowej w liturgii Kościoła rzymskokatolickiego*, „Pro Musica Sacra” 11 (2013), s. 245–252.
- Zieliński Z., *Papieże i papieństwo dwóch ostatnich wieków 1775–1978*, Warszawa 1983.